



Providing an Optimal Performance Model for Ardabil Free Zone Based on Pathology of Free Zones in Iran

Esmael Jahani Dolatabad¹ , Hossein Heidari²

1. Corresponding Author, Associate Professor, Department of Sociology, University of Mohaghegh Ardabili, Ardabil, Iran.

E-mail: sml.jahani@gmail.com

2. Assistant Professor, Institute for Humanities and Social Studies, ACECR, Tehran, Iran. E-mail: heidari@acecr.ac.ir

Article Info

Article type:

Research Article

Article history:

Received: 3 August 2024

Revised: 10 February 2025

Accepted: 23 February 2025

Published online: 29 December 2025

Keywords:

Free Zones,
Free Zone Pathology,
Analytic Hierarchy Process (AHP),
Ardabil Free Zone.

ABSTRACT

Given the reality that free zones in Iran have not performed satisfactorily compared to successful international counterparts and face multiple challenges, this article aims to identify the hidden issues in the country's free zones and propose an optimal model to improve the performance of newly established zones, specifically the Ardabil Free Zone. The identification of issues in free zones was conducted using a qualitative method, specifically through interviews with experts in the field of free zones in Iran. The identification and prioritization of the root causes of these issues were carried out using the Analytic Hierarchy Process (AHP) model and the Expert Choice software. The optimal performance model for the Ardabil Free Zone was developed based on the probable scenarios of key factors derived from the aforementioned software. The results indicate that, due to incorrect actions and policies, the current free zones lack the necessary capabilities to meet the true conditions of a free zone. This lack of capability spans various dimensions, including financial, human, and organizational aspects. Continuing the current situation without changes in approach and structure, as outlined in the first scenario, will place the Ardabil Free Zone in a critical and even more dire condition. Maintaining the current approach with gradual changes in the execution and participation structure (as in the second scenario) will provide the foundation for implementing fundamental policies and the capability to apply these policies in the Ardabil Free Zone. In such a case, it is possible to achieve the true essence of a free zone (as in the third scenario) by emphasizing fundamental changes in approach and structure.

Cite this article: Jahani Dolatabad, E., & Heidari, H. (2026). Providing an Optimal Performance Model for Ardabil Free Zone Based on Pathology of Free Zones in Iran. *Journal of Geography and Planning*, 29 (94), 68-87. <http://doi.org/10.22034/gp.2025.62767.3285>



© The Author(s).

DOI: <http://doi.org/10.22034/gp.2025.62767.3285>

Publisher: University of Tabriz.

Introduction

In developing countries like Iran, free zones have generally not achieved the positive outcomes expected of them. International trade, by facilitating the transfer of knowledge from trading partner countries, can leverage potential economic capabilities and provide clear signals for investment in profitable and competitive economic projects on a global scale. However, based on conducted studies, domestic and foreign investments in the country's free zones have not been efficient or aimed at expanding exports to global markets. The establishment of free and special economic zones in Iran was initially intended to create employment and increase economic activities to alleviate regional deprivation and find a way out of the local economic problems. Yet, after several decades, what remains is a collection of experiences and a long and risky path ahead for the people and officials, highlighting the necessity to address its shortcomings and issues. This article aims to identify the challenges of current free zones in Iran and present a specific plan to improve the performance of the Ardabil free zone. This will not only identify the real challenges of these areas but also provide an optimal model for the activities of the Ardabil free zone, considering the common issues and their roots prevalent in all free zones. Therefore, in the first step of this research, the realities of the activities in free zones will be discovered and analyzed to reveal their general issues. In the second step, the roots of these issues will be identified, and in the third step, an optimal model for initiating and forming activities in the newly established Ardabil free zone will be proposed.

Materials and Methods

This research is analytical in nature and falls into the category of applied research. The challenges and issues facing the free zones were examined using a qualitative method, specifically through deep and semi-structured interviews with stakeholders. Given the nature of the required data, qualitative content analysis was used to analyze the text of the conducted interviews. The interviewees were selected using the snowball sampling method, and the sample size was determined based on the theoretical saturation method.

Results

Based on the principle of comparative advantage, successful free zones worldwide focus on specific functions to fulfill their national and international missions. Findings from the interviews indicate that free zones in Iran generally do not follow this system. Instead, after determining their boundaries, they explore various capacities, effectively turning free zones into multi-functional areas. This approach, firstly, does not align with the principle of comparative advantage and an export-oriented approach and, secondly, results in a broad and diverse range of tasks. In reality, the nature and mission of free zones clash with a multi-purpose approach, particularly in a weak economy like Iran's. Key drivers affecting the issues in free zones are found in three areas: policy-making and decision-making, execution, and participation. Considering the current approaches to free zones in Iran, which can be traced in the subject's background, three perspectives are presented:

1. **First Perspective:** This defends the past performance of these zones and suggests continuing the current approach without structural changes.
2. **Second Perspective:** This perspective identifies the shortcomings not in the prevailing approaches but in the execution and participation processes. It advocates maintaining the current approach while making changes in these areas.
3. **Third Perspective:** This emphasizes the need for fundamental changes in the approach and structure of free zones due to the existing shortcomings.

The findings of the present study align more with the second perspective. Therefore, in discussing solutions and developing an optimal functional model for the Ardabil free zone, the focus will be on structural changes in participation and execution. However, to achieve a more comprehensive analysis, the new free zone's status will be examined within all three perspectives. Accordingly, three scenarios for the potential establishment of the Ardabil free zone can be outlined:

1. First Scenario: Continuation of the current trend without changes in approach and structure, characterized by an emphasis on small-scale trade, an inward-looking focus, and a temporary economy. Various functions similar to a city, with different exemptions and benefits, are defined for the Ardabil free zone, with a broad area considered for it. Multiple roles in trade, industry, tourism, etc., are simultaneously defined. This scenario occurs when there is no or limited national consensus and determination regarding the effectiveness and reform of free zones.

2. Second Scenario: Maintaining the current approach while making changes in execution and participation. The Ardabil free zone continues with the current approach, focusing on diverse functions, particularly small-

scale trade, to boost the region's economy. Gradual changes in execution and participation structures are made under the existing approach, aiming for temporary income-generating actions and policies that can also be sustainable and turn the region into a brand. Policies like hosting festivals in various fields, such as music, culture, and handicrafts, attract tourists and stimulate regional growth.

3. Third Scenario: Fundamental changes in the approach and structure of the Ardabil free zone, moving towards production, creating a sustainable economy, and gaining an international presence. This scenario envisions the free zone embodying the true principles and standards of a free zone, contributing to national and international development, and serving as a model for the main economy. The zone aims to support quality production and distribution, penetrate foreign markets, increase exports, and bring in foreign currency through high-quality products, positively impacting both regional and national economies.

Conclusion

Overall, it must be stated that under the current mechanisms, free zones, both before and after implementation, have posed significant challenges to national and international economies rather than aligning with their lofty goals. However, this does not imply that free zones cannot be beneficial and effective. Their usefulness primarily depends on conditions such as having a production-oriented economic and institutional structure, production demand elasticity, the country's strategy prioritizing development, and defining the free zones' goals within the framework of national interests. Secondly, appropriate policies and actions must be implemented, enabling free zones to act as key drivers and models for gradual development in the main economy, even under Iran's macroeconomic conditions.

Keywords: Free Zones, Free Zone Pathology, Analytic Hierarchy Process (AHP), Ardabil Free Zone.





ارائه مدل بهینه عملکردی برای منطقه آزاد اردبیل با تکیه بر آسیب شناسی مناطق آزاد در ایران

اسماعیل جهانی دولت آباد^۱، حسین حیدری^۲

۱. نویسنده مسئول، دانشیار، گروه تاریخ و جامعه شناسی، دانشگاه محقق اردبیلی، اردبیل، ایران. رایانامه: sml.jahani@gmail.com

۲. استادیار، گروه جامعه شناسی، پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات اجتماعی، جهاد دانشگاهی، تهران، ایران. رایانامه: heidari@acecr.ac.ir

اطلاعات مقاله

چکیده

نوع مقاله:

مقاله پژوهشی

تاریخ دریافت: ۱۳/۰۵/۱۴۰۳

تاریخ بازنگری: ۲۲/۱۱/۱۴۰۳

تاریخ پذیرش: ۰۵/۱۲/۱۴۰۳

تاریخ انتشار: ۰۸/۱۰/۱۴۰۴

کلیدواژه‌ها:

مناطق آزاد،

آسیب شناسی مناطق آزاد،

تحلیل سلسله مراتبی (AHP)،

منطقه آزاد اردبیل.

با توجه به این واقعیت که مناطق آزاد در ایران نسبت به نمونه‌های موفق آن در دنیا دارای عملکرد قابل قبولی نبوده و با آسیب‌های متعددی مواجه هستند، مقاله حاضر ضمن شناسایی آسیب‌های نهفته در مناطق آزاد کشور، سعی دارد مدل مطلوب برای بهبود عملکرد مناطق تازه تأسیس و مشخصاً منطقه آزاد اردبیل ارائه دهد. شناسایی آسیب‌های مناطق آزاد بر مبنای روش کیفی و به طور خاص مصاحبه با مطلعین حوزه مناطق آزاد در کشور صورت گرفته است. شناسایی و اولویت‌بندی ریشه‌های آسیب‌ها با بهره‌گیری از مدل تحلیل سلسله‌مراتبی (AHP) و نرم‌افزار وزن‌دهی Expert Choice انجام یافته و مدل بهینه عملکردی برای منطقه آزاد اردبیل نیز بر مبنای تدوین سناریوهای احتمالی عوامل کلیدی حاصل از نرم‌افزار فوق بوده است. نتایج حاکی از آن است که مناطق آزاد در شرایط فعلی بنا به اقدامات و سیاست‌های اشتباه، توانمندی لازم جهت تحقق شرایط واقعی یک منطقه آزاد را دارا نیستند. این عدم توانمندی در بسیاری از ابعاد مختلف مالی، انسانی، سازمانی و ... مطرح می‌باشد. تداوم وضعیت موجود بدون تغییرات در رویکرد و ساختار در چارچوب سناریوی اول، منطقه آزاد اردبیل را در شرایط بحرانی و حتی فراتر از آن قرار خواهد داد. حفظ رویکرد موجود با تغییرات تدریجی در ساختار اجرا و مشارکت (در قالب سناریوی دوم) زمینه را برای به کارگیری سیاست‌های اساسی و توانمندی اعمال این سیاست‌ها از سوی منطقه آزاد اردبیل فراهم خواهد ساخت، و در چنین حالتی می‌توان به معنای واقعی منطقه آزاد (در قالب سناریوی سوم) با تأکید بر تغییرات اساسی رویکردی و ساختاری نزدیک شد.

استناد: جهانی دولت آباد، اسماعیل و حیدری، حسین (۱۴۰۴). ارائه مدل بهینه عملکردی برای منطقه آزاد اردبیل با تکیه بر آسیب شناسی مناطق آزاد در ایران. *جغرافیا*

و برنامه ریزی، ۲۹ (۹۴)، ۸۷-۶۸.

<http://doi.org/10.22034/gp.2025.62767.3285>



© نویسنده‌گان.

ناشر: دانشگاه تبریز.

مقدمه

مناطق آزاد اقتصادی در یک منطقه مشخص از زمین، محصور و حراست می‌شوند. این مناطق با هدف توسعه اقتصادی، جذب سرمایه خارجی، صادرات، خدمات برای صادرات و ارتقای صنعت فعالیت می‌کنند و معمولاً مشمول قوانین اقتصاد لیبرالی و آزاد و نه قوانین اقتصاد معمولی هستند (Shah, 2008; Yeung et al., 2009; Thakur, 2010; Kong, 2013). برای بعد از گذشت مدت زمان زیادی از ظهور مناطق آزاد، هنوز مفهوم «مناطق آزاد» پیچیده و مبهم باقی مانده است و با وجود تلاش‌های قابل توجه در این زمینه، مفهوم «مناطق آزاد» و اجزای آن به اندازه کافی مورد بررسی قرار نگرفته است (Alansary & AlAnsari, 2023). اولین منطقه آزاد جهان بندر «چالیس و پیرائوس» در یونان بود که با دیوارهای دفاعی محصور بود (جهانشاهی و دیگران، ۱۳۹۶). اما، منطقه آزاد شانون در ایرلند که در سال ۱۹۵۹ ایجاد شد، به عنوان اولین منطقه آزاد به مفهوم جدید آن در دنیا شناخته می‌شود. موفقیت منطقه آزاد شانون باعث گسترش مناطق آزاد در سرتاسر جهان شد (افتخاری و همکاران، ۱۳۸۸). هند اولین کشور آسیایی بود که در سال ۱۹۶۵ منطقه آزاد کاندلا را ایجاد کرد. پس از آن سنگاپور در سال ۱۹۶۸ مالزی و کره جنوبی در سال ۱۹۷۰ و تایلند در سال ۱۹۷۷ اولین مناطق آزاد خود را تشکیل دادند (موسایی و عزیزانی‌فر، ۱۳۸۷). در سال‌های اخیر، مناطق ویژه اقتصادی شاهد افزایش اهمیت در سطح جهان بوده‌اند. همزمان با گسترش جهانی‌سازی، تعداد این مناطق در سال ۲۰۱۸ به حدود ۵۴۰۰ منطقه در سراسر جهان رسید که ۴۲٫۶٪ از آن‌ها مناطق آزاد بودند (UNCTAD, 2019). این فعالیت اقتصادی عمدتاً با هدف دستیابی به اهدافی همچون جذب سرمایه‌گذاری، تقویت صنعت، مشارکت در تولید ناخالص داخلی، انتقال دانش و ایجاد اشتغال انجام می‌شود (Mugano, 2021).

در کشورهای جهان سوم امروزه تشکیل مناطق آزاد تجاری به شدت اعتبار یافته است چرا که این امکان را می‌دهد بدون رها کردن تمامی مکانیزم‌های کنترل اقتصادی که به دلایل سیاسی غیرممکن است، به صورت بخشی و منطقه‌ای به فرایند جهانی شدن اقتصاد پیوسته و از مزایای تجارت آزاد بهره برد (بهمنی، ۱۳۹۱). ایران نیز ۷ منطقه آزاد تجاری صنعتی دارد که عبارتند از: کیش، قشم، چابهار، ارس، انزلی، اروند و ماکو (سجادی و کریم‌پورریحان، ۱۳۹۵). سه منطقه آزاد کیش، قشم و چابهار بر اساس تبصره ۱۹ برنامه اول توسعه به منظور توسعه صادرات غیرنفتی در سال‌های ۱۳۶۹ به تصویب دولت رسیده و فعالیت خود را شروع کردند. بعدها نیز ۴ منطقه دیگر یعنی منطقه آزاد ارس، اروند، انزلی و در نهایت ماکو به تصویب دولت رسیدند (جهانشاهی و دیگران، ۱۳۹۶). اما مسأله این است که در کشورهای در حال توسعه‌ای مثل ایران روی هم‌رفته مناطق آزاد بنا به دلایل مختلف، کمتر کارکرد مثبتی در راستای اهداف و نقش‌های تعیین شده برای آن‌ها داشته‌اند. نتایج بررسی‌های انجام شده در خصوص متغیرهای کلیدی مرتبط با نقش این مناطق همچون میزان جذب سرمایه‌گذاری خارجی، درجه صنعتی شدن، ایفای نقش صادراتی و نسبت صادرات به واردات از زمان شروع فعالیت آن‌ها، تأییدی بر این گفتار است (تقی‌زاده، ۱۳۹۵).

در جوامع امروزی تجارت، موتور توسعه است و تجارت بین‌المللی با توجه به انتقال دانش از کشورهای طرف تجاری، امکان بهره‌گیری از توانمندی‌های اقتصادی بالقوه را به وجود می‌آورد و علایم روشنی برای سرمایه‌گذاری در طرح‌های اقتصادی سودآور و قابل رقابت در عرصه جهانی پدیدار می‌سازد (احمدزاده و لطفی، ۱۳۹۶). با این حال، این مناطق با چالش‌های مدرن بسیاری از جمله اجرای حکمرانی، سازگاری با انقلاب صنعتی جدید و دستیابی به توسعه پایدار (Asgari, Farahani, & Goh, 2013) و چالش‌های زیست‌محیطی فزاینده‌ای همچون انتشار گازهای گلخانه‌ای و آلودگی هوا مواجه هستند (Asgari, Hassani, Jones, & Nguye, 2015). بر پایه مطالعات انجام شده، سرمایه‌گذاری داخلی و خارجی انجام یافته در مناطق آزاد کشور به صورت کارا و با هدف توسعه صادرات به بازارهای جهانی نبوده و بیشتر به داخل توجه شده است (اسفندیاری و همکاران، ۱۳۸۷). با تمام مزیت‌ها و ویژگی‌های محیطی مناطق آزاد کشور و پتانسیل‌های بالقوه آن‌ها، این مناطق دارای چالش‌های زیادی می‌باشند و در دستیابی به بسیاری از اهداف پیش‌بینی شده در قانون موفق نبوده‌اند. اگرچه مقایسه شاخص‌های عملکردی نظیر صادرات و واردات، جذب سرمایه‌گذاری خارجی و داخلی، ایجاد اشتغال و ترانزیت در برنامه چهارم توسعه با سال‌های قبل و برنامه سوم

توسعه اغلب از بهبود نسبی وضعیت آن‌ها خبر می‌دهد، با این حال با توجه به اهداف تأسیس این مناطق اهدافی نظیر توسعه صادرات غیرنفتی، جذب سرمایه‌گذاری خارجی، جذب فناوری، صادرات مجدد و ... کمتر محقق شده و عملکرد این مناطق بیشتر به سمت واردات کالاهای لوکس و غیر ضروری به داخل کشور معطوف شده است. به عنوان مثال در بخش صادرات که یکی از مهمترین اهداف مناطق آزاد کشور می‌باشد آمارهای ارایه شده در خصوص صادرات طی دوره ۱۳۹۰ تا ۱۳۹۷ شامل تولیدات مناطق آزاد به خارج از کشور، صادرات مجدد، صادرات تولیدات مناطق آزاد به سرزمین اصلی و صادرات تولیدات داخلی از طریق مناطق آزاد بوده که جمع آن معادل ۲۶۶۳۳ میلیون دلار اعلام شده است. نکته قابل توجه آن است که بیشترین سهم از صادرات طی این سال‌ها متعلق به صادرات تولیدات داخلی از طریق مناطق آزاد به خارج است که رقمی حدود ۲۰۸۱۴ میلیون دلار و به طور میانگین سهمی بیش از ۷۵ درصد دارد و سهم تولیدات مناطق آزاد به خارج از کل صادرات صورت گرفته، بسیار ناچیز است (سازمان برنامه و بودجه کشور، ۱۳۹۹). با مقایسه میزان صادرات با ارقام مربوط به واردات مناطق آزاد در دهه ۱۳۹۰ می‌توان گفت که طی این دوره میزان واردات مناطق ۶ برابر مقدار صادرات آن‌ها بوده و می‌توان گفت که در عمل این مناطق به سکویی برای واردات کالا به داخل کشور تبدیل شده‌اند. به عبارت دیگر، شکل‌گیری مناطق آزاد و ویژه اقتصادی در کشور در آغاز به منظور ایجاد اشتغال و افزایش فعالیت‌های اقتصادی برای رفع محرومیت‌های منطقه‌ای و پیدا کردن راهی برای برون رفت از مشکلات اقتصادی مردم منطقه بود، اما آن چه اکنون پس از گذشت چند دهه وجود دارد اندوخته‌ای از تجارب و راهی بس دور و پر مخاطره در برابر مردم و مسئولان است که پرداختن به آسیب‌ها و معضلات آن ضروری است (دستمالچی و دیگران، ۱۴۰۰).

این در حالی است که اخیراً دولت لایحه ایجاد هشت منطقه آزاد تجاری را به مجلس ارائه کرده و در کمیسیون اقتصادی آن مورد بررسی و تصویب قرار گرفته است که یکی از آن‌ها، منطقه آزاد تجاری اردبیل می‌باشد. محدوده منطقه آزاد تجاری صنعتی در استان اردبیل مطابق نقشه مصوب آن، شامل بخش‌هایی از سه شهرستان پارس آباد، بیله سوار و گرمی می‌باشد. ایجاد منطقه آزاد با این پتانسیل و در شرایط فعلی می‌تواند ابزار توسعه برای این استان محسوب شود، به شرطی که از مشکلاتی که سایر مناطق آزاد کشور با آن دست به گریبان هستند، فاصله گرفته و در مسیر بهتری حرکت کند. بنابراین در این مقاله سعی شده است تا بر اساس شناسایی آسیب‌های مناطق آزاد فعلی در کشور، برنامه مشخصی برای بهبود عملکرد منطقه آزاد اردبیل ارائه گردد. با این کار، ضمن اینکه آسیب‌های واقعی این مناطق شناسایی می‌گردد، مدل بهینه برای فعالیت منطقه آزاد اردبیل بر حسب آسیب‌های شناسایی شده و ریشه‌های آن که در تمامی مناطق آزاد تقریباً عمومیت دارند، نیز فراهم می‌گردد. بنابراین در گام اول این پژوهش واقعیت‌های شکل‌گیری فعالیت‌های مناطق آزاد کشف و احصاء می‌گردد تا آسیب‌های آن‌ها به طور عام آشکار گردد. در گام دوم ریشه‌های این آسیب‌ها می‌بایست مشخص گردند و در گام سوم نیز مدل بهینه برای آغاز و شکل‌گیری فعالیت‌ها در منطقه آزاد اردبیل به عنوان منطقه تازه تأسیس ارائه می‌گردد.

پیشینه پژوهش

به طور کلی، تعاریف ارائه شده برای مفاهیم و اصطلاحات مناطق آزاد بسیار متنوع می‌باشد. براساس کنوانسیون کیوتو، منطقه آزاد بخشی از سرزمین یک کشور است که کالای عرضه شده در آن، خارج از محدوده گمرکی بوده و کنترل‌های معمول و متداول بر ورود و خروج آنها اعمال نمی‌شود. منطقه آزاد تجاری، محدوده معینی از قلمرو یک کشور است که خارج از محدوده قانونی، اداری و فیزیکی تأسیسات گمرکی و معمولاً در محدوده یک بندر قرار دارد و در آن تجارت آزاد با سایر نقاط جهان مجاز شناخته می‌شود (کریمی‌کیا و مقدم، ۱۳۹۱). این مناطق با بهره‌گیری از تسهیلات و مشوقه‌هایی نظیر حذف تعرفه‌های گمرکی و سود بازرگانی، حذف مالیات برای تولیدکنندگان، حذف تشریفات زائد ارزی، رفع محدودیت‌های صادراتی و ایجاد تسهیلات در ورود و خروج اتباع خارجی، با جذب سرمایه‌گذاری خارجی و جذب فناوری مدرن به توسعه سرزمین اصلی کمک می‌کنند (گوگردچیان و همکاران، ۱۳۸۹). ویژگی برجسته مناطق آزاد تجاری این است که برای کالاهای داخلی کشور میزبان، مالیات در نظر گرفته نمی‌شود و سایر محدودیت‌های تجارت خارجی در واردات و صادرات نیز بر مناطق مذکور اعمال نمی‌گردد (Grubel, ۱۹۶۵).

1984). باید توجه کرد که اکنون مفهوم منطقه آزاد تجاری به صورت فراکشوری نیز بیان شده است. همانطور که دندکار^۱ (۱۹۹۲) یادآور می‌شود، توافق تجارت آزاد بین کشورهای امریکا، برزیل، آرژانتین، پاراگوئه و اروگوئه ممکن است به منطقه آزاد نیمکره تبدیل شود. استابز^۲ (۲۰۰۷) نیز مفهوم فراملی از منطقه آزاد تجاری را بعد از بحران مالی در آسیای شمال شرقی بیان می‌کند و معتقد است که بیانگر گسترش منطقه آزاد تجاری، فراتر از مرزهای جغرافیایی کشورها می‌باشد.

مناطق آزاد از ابتدا به عنوان راهکاری برای توسعه کشورها در قالب استراتژی‌هایی چون استراتژی جایگزینی واردات و بعدها با استراتژی توسعه صادرات به جای آن و نیز استراتژی‌های دیگری همچون استفاده از اصل مزیت‌های نسبی و راهبرد به کارگیری تجارت خارجی به عنوان عامل محرکه توسعه در نظر گرفته شدند (فتح‌الهی، ۱۳۷۷). شکست نسبی استراتژی جایگزینی واردات در دهه‌های ۱۹۷۰ و ۱۹۸۰ باعث روی آوری کشورهای در حال توسعه به افزایش تولید منجر به توسعه صادرات شد. هم راستا با همین تحول نظری، می‌توان به پیدایش نظریه‌های تجارت بین‌الملل مانند نظریه مزیت مطلق آدام اسمیت، نظریه مزیت نسبی دیوید ریکاردو، نظریه فرصت‌های از دست رفته، نظریه هکشر-اوهلین، نظریه شکاف تکنولوژیک، نظریه چرخه تولید، نظریه مزیت‌های پیش‌تاز بودن و نظریه مزیت رقابت ملی اشاره کرد (جدول شماره ۲).

در مجموع کشورهای مختلف دنیا بسته به شرایط اقتصادی، اجتماعی، سیاسی و جغرافیایی خود در عرصه ملی و بین‌المللی، دیدگاه‌های مختلفی در ارتباط با مناطق آزاد داشته و اهداف متفاوتی را دنبال می‌کنند. جلب سرمایه‌های خارجی، ایجاد فرصت‌های شغلی جدید، کسب درآمدهای ارزی و افزایش صادرات، دستیابی به تکنولوژی پیشرفته، جذب نقدینگی سرگردان داخلی و کمک به مهار تورم، محرومیت زدایی از مناطقی که امکان رشد و توسعه بالقوه را دارند، تربیت نیروی انسانی و ارتقاء مهارت‌های شغلی و مدیریتی، ایجاد پیوندهای صنعتی بین صنایع مناطق پردازش، نفوذ در بازارهای خارجی و مواردی از این دست جزو اهداف عمومی ایجاد مناطق آزاد در دنیا است. در ایران نیز به طور مشخص ماده ۱ قانون چگونگی اداره مناطق آزاد تجاری-صنعتی جمهوری اسلامی ایران مصوبه مجلس شورای اسلامی در تاریخ ۱۳۷۲/۶/۲۱، اهداف تشکیل مناطق آزاد تجاری-صنعتی را به این ترتیب بیان می‌کند: «سرمایه‌گذاری و افزایش درآمد عمومی، ایجاد اشتغال سالم و مولد، تنظیم بازار کار و کالا، حضور فعال در بازارهای جهانی و منطقه‌ای، تولید و صادرات کالاهای صنعتی و تبدیلی و ارائه خدمات عمومی» (معاونت حقوقی ریاست جمهوری، ۱۳۹۵).

پژوهش‌های متعددی در ارتباط با مناطق آزاد انجام یافته است که از جنبه‌ها و زوایای مختلف این مناطق را مورد بررسی و کنکاش قرار داده‌اند. در اینجا نیاز است که مروری بر برخی پژوهش‌های انجام یافته در این خصوص داشته باشیم. برخی از کارهای انجام یافته در این مورد بصورت خلاصه در جدول زیر آمده است.

جدول ۱. خلاصه‌ای از تحقیقات انجام یافته در مورد مناطق آزاد

نویسنده	موضوع	مهمترین یافته‌ها
شهبازبگیان و حبیب زاده (۱۴۰۱)	تحلیل آمایشی توسعه منطقه آزاد ماکو؛ یک رویکرد مبتنی بر پویایی سیستم‌ها به سوی توسعه پایدار	مکانیزم‌های سیستمی حاکم بر توسعه منطقه آزاد ماکو حاکی از آن است که سه سیاست مبتنی بر تقویت آبی‌پروری، سرمایه‌گذاری برای تقویت گردشگری و کشت گیاهان دارویی با تقویت مکانیزم‌های سیستمی تعادلی، قابلیت تقویت پایداری منطقه آزاد ماکو را دارند.
عظیمی لمیر و دیگران (۱۴۰۱)	تبیین اثرات ژئوآکونومیکی مناطق آزاد بر توسعه مناطق پیرامون آزاد بر توسعه مناطق پیرامون مطالعه موردی منطقه آزاد انزلی	بررسی اثرات ژئوآکونومیکی مناطق آزاد انزلی بر توسعه مناطق پیرامون نشان می‌دهد، از آنجایی که این منطقه در پی افزایش سرمایه‌گذاری و ثبت شرکت‌ها و تولید و صادرات است، موجب اشتغال و توسعه اقتصادی در مناطق پیرامونی خود شده است.
وثوقی و خوش نمک (۱۴۰۰)	تحلیل شاخص‌های چند سطحی مؤثر بر جذب سرمایه‌گذاری در کسب و کار گردشگری مناطق آزاد	به ترتیب شاخص‌های: زیرساخت؛ جذابیت‌های محیطی؛ سطح و مرحله توسعه گردشگری در مقصد و اندازه بازار آن و عوامل تشویقی و حمایتی با الویت یکسان؛ شرایط اقتصادی؛ عوامل سیاسی و اجتماعی؛ دسترسی به اطلاعات و قوانین و مقررات کسب و کار با الویت یکسان؛ عوامل مکانی و جغرافیایی مهم ترین شاخص‌های مؤثر بر جذب سرمایه‌گذاری در کسب و کار گردشگری می‌باشند.

نویسنده	موضوع	مهمترین یافته‌ها
قنبرپور و دیگران (۱۴۰۰)	تحلیل تأثیر مناطق آزاد بر توسعه اقتصادی در ایران	منطقه آزاد ارس به عنوان یکی از این مناطق است که در شمال غربی کشور به عنوان پل ارتباطی با منطقه قفقاز و اروپای شرقی، نقش مهمی را برای توسعه روابط اقتصادی ایفاء می‌کند. این منطقه در مقیاس محلی و ملی، نسبت به مقیاس منطقه‌ای، بهتر توانسته است بر توسعه اقتصادی تأثیرگذار باشد.
کاموسی علمداری و دیگران (۱۴۰۰)	ارائه الگوی توسعه منطقه‌ای با تأکید بر پیشران‌های تأثیرگذار چندوجهی (مطالعه موردی: منطقه آزاد ارس)	در بین پیشران‌های مورد بررسی بیشترین تأثیرگذاری مربوط به پیشران‌های ظرفیت سازی نهادی- مدیریتی (IMC)، اقتصادی (E)، هم افزایی نهادی (IS) و مدیریت سازمانی حمایت کننده (SOM) می باشد. در بین متغیرهای فرعی نیز بیشترین تأثیرگذاری مربوط به مؤلفه‌های جذب سرمایه گذاری‌های داخلی و بین‌المللی بر اساس بازاریابی و تبلیغات مناسب و وجود نسبی در پیش‌بینی و قطعی ندیدن همه مسائل آتی می‌باشد. همچنین نتایج آزمون استون- گیسر برای پیشران‌های توسعه منطقه‌ای برابر با ۰/۱۴۱ محاسبه شده است که نشان می‌دهد مدل در نظر گرفته شده، ظرفیت و توان پیش بینی لازم را دارد.
فروغی‌فر و دیگران (۱۳۹۹)	طراحی الگوی جذابیت سرمایه گذاری مناطق آزاد ایران (منطقه آزاد انزلی)	شاخص‌های تقاضا، رقابت پذیری، سهولت کسب و کار، جذابیت سرمایه گذاری و تجربه خرید به عنوان مهمترین عوامل موجود در جذابیت بازار مناطق آزاد ایران (منطقه انزلی) تعیین که به کمک آنها راهکارهای بهبود ارائه گردید.
پیش بهار، پرچم و یادآور (۱۳۹۶)	تأثیرپذیری انواع مختلف گردشگری از یکدیگر در منطقه آزاد ارس: کاربرد رهیافت مدل‌سازی معادلات ساختاری (SEM)	بین گردشگری تاریخی و بوم‌گردشگری رابطه دوسویه وجود دارد. برای افزایش گردشگری تاریخی باید میزان رضایت گردشگران از جاذبه‌های تاریخی پل خدافرین، حمام جلفا، کاروانسرای خواجه‌نظر، کلیسای چوپان، کلیسای سنت اسپانوس و ... افزایش یابد و با افزایش رضایت گردشگران از جاذبه‌های طبیعی، بوم گردشگری منطقه آزاد ارس نیز توسعه می‌یابد و برای افزایش گردشگری تجاری باید میزان تنوع کالاها افزایش یابد.
دفتر تحقیقات و سیاست‌های پولی و بازرگانی (۱۳۹۵)	مقایسه عملکرد مناطق آزاد موفق دنیا و ایران و بررسی میزان دستیابی به اهداف ایجاد این مناطق در ایران	نتایج گویای آن است که این مناطق نه تنها در دستیابی به اهداف متصور برای آنها ناکام مانده‌اند بلکه عدم توجه به الزامات تأسیس آنها، اخلاق در بخش تجاری و اقتصادی کشور را نیز در پی داشته است.
روستایی، اصغری زمانی و زلفی (۱۳۹۳)	پهنه‌بندی زمین برای توسعه شهری بخش مرکزی منطقه آزاد ارس با استفاده از مدل AHP	برای مکان‌یابی مناطق آزاد باید به مشخصات طبیعی منطقه از جمله اصله از گسل، حریم رودخانه ارس، حریم مسیل‌ها، جنس زمین، فرسایش و شیب مورد توجه قرار گیرد.
تقی زاده (۱۳۸۹)	عملکرد مناطق آزاد تجاری- صنعتی کشور در چهار سال اول برنامه چهارم توسعه	عملکرد این مناطق با اهداف و وظایف اصلی آنها فاصله زیادی داشته است و این مناطق به ویژه در سال‌های اخیر به پایانه‌ای برای واردات کالاهای لوکس تبدیل شده‌اند و اهدافی نظیر پردازش صادرات، جذب سرمایه‌گذاری خارجی و جذب فناوری کمتر محقق شده است.
فوماچان ^۱ (۲۰۲۴)	تأثیر مناطق ویژه اقتصادی بر توسعه اقتصادی: شواهدی از تحلیل نور شبانه در جمهوری دموکراتیک خلق لاتوس	این مطالعه با استفاده از داده‌های ماهواره‌ای نور شبانه، اثر احتمالی علی مناطق ویژه اقتصادی بر اقتصاد را بررسی کرده است. نتایج نشان می‌دهند که (۱) مناطق ویژه اقتصادی در لائوس پس از سال ۲۰۱۰ تأثیر بیشتری بر فعالیت‌های اقتصادی داشته‌اند که با تأسیس نهادهای اختصاصی SEZ همزمان بوده است؛ و (۲) مناطق صنعتی تأثیر بیشتری نسبت به مناطق گردشگری داشته‌اند.
یانگ ^۲ (۲۰۲۴)	پژوهشی در باره قدرت قانونگذاری مناطق ویژه اقتصادی	چالش اصلی در قانونگذاری در مناطق آزاد، ایجاد تعادل بین قدرت قانونگذاری تفویضی و اختیارات قانونگذاری این مناطق است که تحت ساختار دوگانه قدرت قرار دارد. برای حل این چالش باید قانونگذاری تفویضی نقش هدایتگر داشته و مسیری برای حل تعارضات بین مقررات داخلی ایجاد شود که شامل روشن‌سازی هدف و دامنه قوانین تفویض شده، تقویت سیستم‌های نظارت بر قانونگذاری مانند ثبت و بررسی، و بهبود برنامه‌ریزی و روش‌های کلی قانونگذاری باشد.
هانانکولو ^۳ (۲۰۲۳)	نقش مناطق اقتصادی چندمنظوره در جذب سرمایه‌گذاری خارجی	قوانین، مقررات و ضوابط برای سرمایه‌گذاری نقش مهمی در جذب سرمایه خارجی در لوساکای جنوبی (زامبیا) دارند. علاوه بر این ساختار اداری، طولانی بودن صدور مجوز، کمبود نیروی انسانی متخصص، مدت زمان وصل کردن اشعاعات آب و برق، کیفیت پایین سیستم حمل‌ونقل، تعرفه‌های بالا و نرخ بالای مالیات از مهم‌ترین موانع جذب سرمایه‌گذاری خارجی است.
لی و وانگ ^۴ (۲۰۲۱)	تغییر کاربری زمین و بهره‌وری در مناطق ویژه اقتصادی لاتوس	شدت تغییرات کاربری زمین در مناطق آزاد لائوس بر اساس میزان همکاری بین‌المللی و فضای صنعتی متفاوت است و میزان همکاری بین‌المللی نقش مهمی در بهره‌وری زمین در این مناطق دارد.

1. Phommachanh
2. Yang
3. Hamankolo
4. Li & Wang

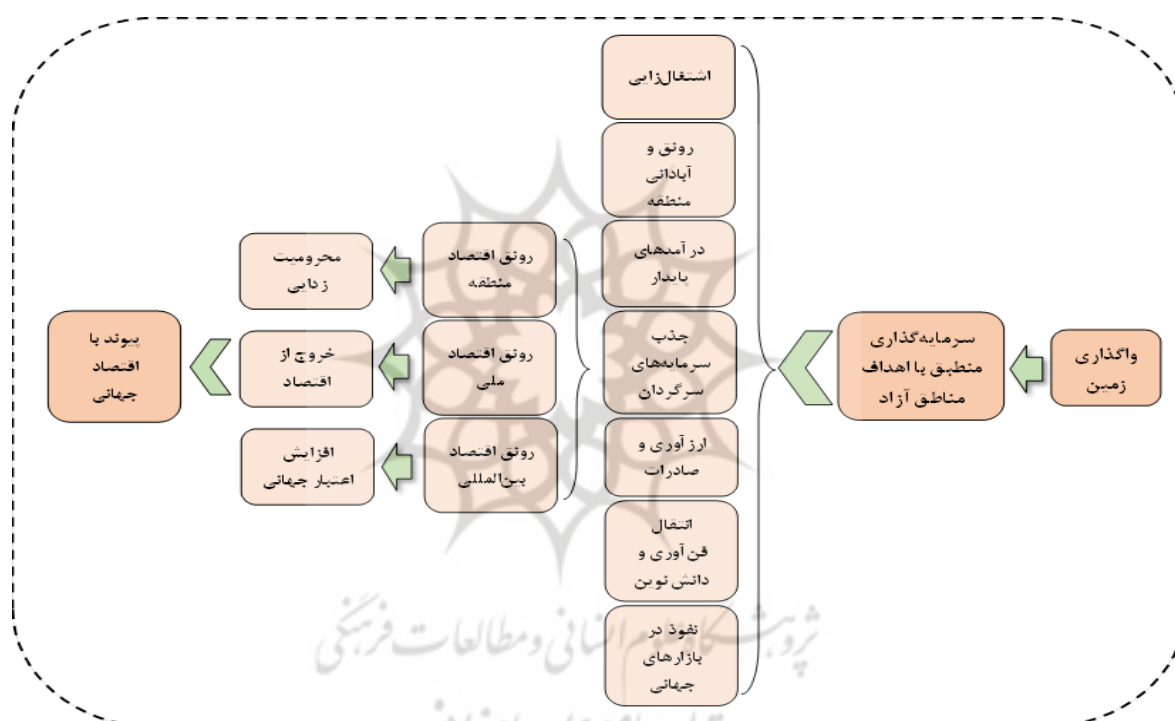
نویسنده	موضوع	مهمترین یافته‌ها
مایکل لوین ^۱ (۲۰۱۳)	رژیم‌های سلب مالکیت: از شهرک-های فولاد تا مناطق ویژه اقتصادی	استدلال مقاله این است که شهرک‌های فولاد و شهرک‌های صنعتی نماینده رژیمی است که شعارش زمین برای تولید با ادعای تحول اجتماعی فراگیر بود، مناطق ویژه اقتصادی نماینده رژیم نئولیبرال زمین برای بازار هستند که در آن «دولت‌های دلال زمین» سربرآورده‌اند تا زمین را از دهقانان بگیرند و به دست بازار مستغلات و شرکت‌های سرمایه‌دار برسانند.
امین کاواک (۲۰۱۲)	اثرات اقتصادی مناطق آزاد در ترکیه	اثرات اقتصادی مناطق آزاد در ترکیه و موفقیت‌های مشاهده شده شرکت‌های مناطق آزاد این کشور، تجزیه و تحلیل و میزان تحقق اهداف مناطق آزاد ترکیه ارزیابی شده است.
آریتنانگ ^۲ (۲۰۰۹)	یک بررسی تطبیقی از مناطق آزاد: توسعه بواسطه تمرکز فضایی اقتصاد	عملکرد اقتصادی مناطق آزاد تجاری بر ثبات سیاسی دولت ملی و محلی و قابلیت‌های زیرساختی آن‌ها بستگی دارد.
آرادونا آگارول ^۳ (۲۰۰۵)	عملکرد مناطق پردازش صادرات: تجزیه و تحلیل مقایسه‌ای هند، سریلانکا و بنگلادش	عواملی چون مکان‌یابی مناطق، کیفیت زیرساخت‌ها، کیفیت حکومت، سیاست امتیازات و ویژگی‌های خاص منطقه، تأثیر مستقیمی بر موفقیت این گونه مناطق در سه کشور هند، سریلانکا و بنگلادش دارد.

با بررسی پیشینه تحقیقاتی مربوط می‌توان نکات زیر را در قالب رهنمودهای درخواستی از تجارب جهانی و ملی به عنوان محدوده تمرکز مقاله حاضر مورد توجه قرار داد که ناظر بر وجه متمایز این تحقیق می‌باشد:

- توجه به شکل‌گیری فضاها و کارکردهای منطقه آزاد از طریق تحلیل جریان سرمایه؛
- تأکید بر ابعاد و زوایای پنهان شکل‌گیری فضاها و کارکردهای منطقه آزاد؛
- تأکید بر جایگاه فضا در شکل‌گیری نظام انباشت سرمایه در مناطق آزاد؛
- توجه به ارتباط منطقی بین کارکردها و فضاها و اهداف متعالی مناطق آزاد؛
- کشف مکانیزم‌های شکل‌گیری فضاها و کارکردهای منطقه آزاد در یک مجموعه‌ای در هم تنیده با نگاهی انتقادی و جامع؛
- حل تعارضات قانون‌گذاری مناطق آزاد و قانون‌گذاری ملی؛
- مدیریت پهنه سرزمینی و توجه به مخاطرات محیطی و زیست محیطی در تعیین محل مناطق آزاد؛
- تسهیل فرایند جذب سرمایه‌گذاری خارجی و تسهیل همکاری‌های بین‌المللی از طریق وضع قوانین روشن و شفاف؛
- کوتاه کردن فرایند اخذ مجوز و فعالیت در مناطق آزاد، چابک‌سازی ساختار اداری، تامین نیروی انسانی متخصص و شفاف کردن شرایط واگذاری زمین؛
- تامین و تسهیل زیرساخت‌های اولیه فعالیت اقتصادی و صنعتی مثل آب، برق و گاز، توسعه زیرساخت‌های حمل و نقل عمومی و حمل و نقل کالا و خدمات؛
- توجه به تنوع عرضه کالا در کنار فراهم کردن زیرساخت‌های گردشگری.

اما از آنجا که در مطالعه حاضر آسیب‌شناسی مناطق آزاد مدنظر می‌باشد، لازم است ابتدا ایده‌آل تایپ یا مدل مورد انتظار مناطق آزاد ترسیم شود تا در ادامه وضعیت موجود یا به عبارتی وضعیت مشاهده شده این مناطق با وضعیت مورد انتظار مورد مقایسه قرار گرفته و از طریق آسیب‌ها و چالش‌هایی که مناطق آزاد در کشور با آن دست به گریبان هستند احصاء شود. برای

ترسیم مدل مورد انتظار بدیهی است که در وهله اول به اهداف اصلی ایجاد این مناطق متمرکز شویم. در این خصوص لازم به توضیح است که اصلی‌ترین اهداف ایجاد مناطق آزاد در تمامی کشورهای جهان مشترک است. با این حال شرایط اقتصادی، سیاسی و اجتماعی هر کشوری در تعیین اهداف خاص آن کشور نیز از نقش اساسی برخوردار است. در ایران با توجه به شرایط سیاسی و اقتصادی، مهمترین و پایه‌ای‌ترین هدفی که به عنوان حلقه مفقوده مناطق آزاد محسوب می‌شود، پیوند با اقتصاد جهانی است که زمینه را برای امکان‌پذیری و تحقق اهداف دیگر فراهم می‌کند (محمدی‌فر و پناهی، ۱۴۰۰). ضمن اینکه با توجه به ماهیت روش پژوهش حاضر (روش کیفی)، از اطلاعاتِ برگرفته از صاحبان تخصص و تجربه در مناطق آزاد نیز در تدوین مدل مورد انتظار بهره گرفته شده و بخشی از مقولات این مدل از این طریق به صورت استقرایی به دست آمده و پایه‌گذار مفاهیم بوده است. بر این اساس، با توجه به اهداف مناطق آزاد در دنیا و ایران و با عنایت به شرایط فعلی مناطق آزاد کشور می‌توان مدل مورد انتظار از عملکرد مناطق آزاد کشور را به شکل زیر ارائه داد:



شکل ۱. مدل مورد انتظار از کارکردهای مناطق آزاد در ایران

روش پژوهش

این پژوهش از نوع تحلیلی است و از لحاظ ماهیت نیز در دسته تحقیقات کاربردی قرار می‌گیرد. آسیب‌ها و چالش‌های پیش روی مناطق آزاد با اتکا به روش کیفی و به طور مشخص، مصاحبه‌های عمیق و نیمه‌ساخت‌یافته با ذینفعان مورد بررسی قرار گرفته است. در این مطالعه، با توجه به ماهیت داده‌های مورد نیاز از روش تحلیل محتوای کیفی برای تجزیه و تحلیل متن مصاحبه‌های انجام‌شده استفاده شده است. برای انتخاب مصاحبه‌شونده‌ها از روش نمونه‌گیری گلوله‌برفی استفاده شده و میزان حجم نمونه نیز براساس روش اشباع نظری مشخص شده است. با توجه به مسئله و هدف این تحقیق، سه گروه از ذینفعان برای مصاحبه بر اساس دو پارامتر تخصص و تجربه انتخاب شدند. به عبارت دقیق‌تر، در انتخاب نمونه به افرادی مراجعه شده است که یا از تجربه مسئولیت و فعالیت عملی در حوزه مورد بررسی (مناطق آزاد) برخوردار بوده‌اند و یا واجد تجربه مطالعاتی و تحقیقاتی در حوزه مناطق بوده‌اند. جزئیات مربوط به آن در جدول زیر نمایش داده شده است.

جدول ۳. اطلاعات مربوط به نمونه‌های آماری مصاحبه‌شوندگان

گروه‌ها	حوزه تخصص	نهاد یا ارگان مربوط	تعداد	سطح تحصیلات
گروه اول	مسئولین و کارشناسان سازمانی مناطق آزاد	دبیرخانه شورای عالی مناطق آزاد و سازمان‌های آن	۱۰	۶ دکتری
				۴ کارشناسی ارشد
				۰ کارشناسی و کمتر
گروه دوم	کارشناسان دانشگاهی در حوزه مناطق آزاد	دانشگاه‌های تهران، شهید بهشتی، خوارزمی، جهاد دانشگاهی	۷	۷ دکتری
				۰ کارشناسی ارشد
				۰ کارشناسی و کمتر
گروه سوم	صاحبان سرمایه و سرمایه‌گذار در مناطق آزاد	منطقه آزاد ارس، منطقه آزاد ماکو، منطقه آزاد کیش	۲۵	۹ دکتری
				۱۲ کارشناسی ارشد
				۴ کارشناسی و کمتر
مجموع			۴۲	

فرآیند روش تحلیل محتوای کیفی نیز در ۶ مرحله، شامل تعیین واحد معنی و استخراج اطلاعات، خلاصه‌سازی واحدهای معنی، تخصیص کد به واحدهای معنی خلاصه‌شده، ادغام کدها و ساختن مقوله‌های اصلی و فرعی، استخراج تم اصلی متن و ارائه مدل نهایی انجام شده است. قابل ذکر است که این روش تحلیل محتوای کاملاً پژوهشگرمحور بوده و در اجرای آن از هیچ نرم‌افزاری استفاده نشده است. انجام این نوع تحلیل محتوای کیفی مستلزم حضور و خلاقیت پژوهشگر در تمام مراحل تحلیل محتوای می‌باشد. لیست مقولات و خرده‌مقولات مستخرج از تحلیل محتوای کیفی، که به عنوان آسیب‌ها و چالش‌های مناطق آزاد شناسایی شده‌اند، در مرحله بعد در قالب پرسشنامه AHP در اختیار گروهی متشکل از ۱۰ نفر از کارشناسان مسئول و کارشناسان غیرمسئول (پژوهشگران حوزه مناطق آزاد) قرار گرفته و بر اساس رأی آنها وزن‌دهی به شاخص‌ها انجام شده است. با اتمام این مرحله از پژوهش، محقق به برآوردی از سهم هر یک از عوامل مدیریتی، اجرایی و مشارکتی و نیز شاخص‌های تشکیل‌دهنده این مقولات در آسیب‌های یاد شده دست یافته و این نتایج را به صورت کمی ارائه کرده است.

محدوده مطالعه

در این طرح پیشنهادی، منطقه آزاد اردبیل مشتمل بر ۳۰,۴۰۴ هکتار از اراضی چهار شهرستان رضی، گرمی، بيله‌سوار و پارس‌آباد است که طبق طرح، بخش‌هایی از این شهرستان‌ها به صورت منفصله در محدوده منطقه آزاد پیشنهادی قرار گرفته است.

جدول ۴. زیرساخت‌های موجود در منطقه آزاد پیشنهادی اردبیل

مقدار	مشخصات
۳۰۴۰۴ هکتار	مساحت
۲۴ کیلومتر	طول نوار مرزی
۱۰۰۸ هکتار	مساحت اراضی ملی
۱۱۲۳۶ هکتار	اراضی شخصی
۱۰۰۸ هکتار	اراضی بدون معارض
پارس آباد	فرودگاه در داخل محدوده
---	بندر در داخل محدوده
خیر	پایانه در داخل محدوده
خیر	راه آهن در داخل محدوده
۳ متر مکعب در ثانیه	میزان آب قابل تأمین
۲۴ مگاوات	میزان برق قابل تأمین
۲۰ هزار میلیون مکعب	میزان گاز قابل تأمین
بدون محدودیت	زیرساخت مخابرات در داخل محدوده
۷۷	تعداد کارخانه‌ها در داخل محدوده

مقدار	مشخصات
۷۴	بنگاه‌های فعال در داخل محدوده
فاقد محدوده چهارگانه	تأییدیه زیست محیطی
دارد	تأییدیه نظامی و امنیتی برای محدوده
۱۰ هزار میلیارد ریال	میزان اعتبار مورد نیاز برای تکمیل زیرساخت‌ها

(Reference: Attachment information dated 19/09/2017 of the Supreme Council of Free Trade-Industrial and Special Economic Zones No. 962/10/4086)



نقشه ۱. منطقه آزاد پیشنهادی اردبیل

نتایج

بر اساس اصل مزیت نسبی، تمرکز مناطق آزاد موفق در دنیا محدود به کارکردی مشخص است تا بر مبنای آن به رسالت ملی و بین‌المللی خود عمل کنند. بنابراین مهم است که قبل از تصمیم به تصویب و ایجاد مناطق آزاد، مطالعات دقیق و کارشناسی از ظرفیت‌ها و مزیت‌های نسبی آن‌ها بر اساس شرایط اقتصادی و سیاسی کشور انجام گردد. یافته‌های حاصل از مصاحبه‌ها نشان می‌دهند که مناطق آزاد در کشور ایران عموماً از این سیستم پیروی نکرده و پس از تعیین و تصویب محدوده آن‌ها، اقدام به استخراج ظرفیت‌های مختلف آن‌ها می‌کنند و عملاً مناطق آزاد را به مناطق چند نقشی تبدیل کرده‌اند. این امر اولاً با اصل مزیت

نسبی در اقتصاد و رویکرد صادرات‌محوری همخوانی نداشته و ثانیاً منجر به گستردگی و تنوع وظایف آن شده است. در واقع، ماهیت و رسالت مناطق آزاد با پرهذفی و پراکنده‌کاری، آن هم در اقتصاد ضعیفی مثل کشور ایران منافات دارد. در همین راستا می‌توان به قرارگیری برخی مناطق آزاد کشور در نقطه شهری اشاره کرد که آن‌ها را به نوعی گرفتار خدمات امور شهری می‌کند که مسئولیت خطیری هم می‌باشد. وسعت قابل توجه مناطق آزاد را نیز باید به این موارد افزود که باز هم با هدف و رسالت آن‌ها در منافات است. گسترده شدن وسعت مناطق آزاد از سویی هزینه‌های زیادی برای منطقه در پی داشته و از سویی دیگر اما درآمدزایی نیز برای آن داشته است و احتمالاً همین دلیل دومی است که باعث می‌شود برخی از مناطق آزاد مجوز نوبت‌های بعدی توسعه را البته نه از روی برنامه‌ریزی صحیح بلکه صرفاً تحت تأثیر جریان‌ات سیاسی گرفته و محدوده آن را گسترده کنند. از طرفی، مناطق آزاد در ایران در تأمین هزینه‌های زیرساختی متکی به خود بوده که از محل درآمدهای حاصل از حقوق و عوارض گمرکی، فروش زمین، صدور پروانه و انواع سیستم‌های بوروکراتیک برای آن هزینه می‌کنند. گستردگی وظایف از یک سو و هزینه‌های بالای تأمین زیرساخت از سوی دیگر باعث حجیم شدن بدنه سازمانی و انسانی مناطق در قالب یک سیستم بوروکراتیک مبتنی بر کسب درآمد می‌شود. عدم ثبات مدیریتی ناشی از عوامل سیاسی نیز در این بین مزید بر علت شده و مجموعاً موجب روی آوردن سازمان منطقه به اقدامات و سیاست‌های زودبازده برای درآمدزایی می‌شود. فروش زمین به قیمت پایین، واگذاری سلیقه‌ای زمین و ایجاد فضای رونق کاذب برای سرمایه‌گذار از جمله سیاست‌های فوق است که مبتنی بر درآمدهای ناپایدار و مقطعی می‌باشد. این سیاست‌های مقطعی در نقطه‌ای به اشباع رسیده و منطقه را در ایجاد حمایت‌ها و تسهیلات مناسب برای سرمایه‌گذاران با مشکل مواجه می‌سازد. این امر باعث پایین رفتن امنیت سرمایه‌گذاری در منطقه آزاد می‌شود که یکی از مهمترین نارسایی‌های اثرگذار می‌باشد. در چنین حالتی فضا برای شکل‌گیری اقتصاد ناسالم شکل می‌گیرد و آسیب‌هایی همچون بورس‌بازی زمین، رانت، قاچاق، سوداگری و ... پدید می‌آید. پدید آمدن اقتصاد ناسالم از یک سو هم به ضرر اقتصاد ملی و اقتصاد منطقه است و از سوی دیگر منجر به دور شدن از صادرات‌محوری می‌گردد. فضاهای شکل‌گرفته با چنین مکانیزمی، در راستای اقتصاد ناپایدار حرکت کرده و در نهایت تبدیل به فضاهایی کمی و مبتنی بر انباشت سرمایه بدون بازگشت سود می‌شوند. در مجموع و با عنایت به مصاحبه‌های انجام یافته، عمده‌ترین آسیب‌های مناطق آزاد را می‌توان در جدول زیر بصورت خرده مقوله‌ها و مقوله‌های نهایی نشان داد.

جدول ۵. خرده مقوله‌ها و مقوله‌های نهایی آسیب‌های مناطق آزاد

ردیف	خرده مقوله‌های آسیب‌ها	فراوانی	مؤلفه نهایی
۱	درآمدزایی، بوروکراسی اداری، ضعف ثبات مدیریتی، مدیریت ناصحیح، واگذاری ناعادلانه زمین، قوانین ناصحیح	۷۵	ضعف مدیریت و تصمیم‌گیری
۲	قاچاق کالا، رانت و سوداگری، خرید و فروش پروانه، انحصارطلبی، بازار دلالتی، فعالیت های اقتصادی ناسالم، بورس بازی زمین	۶۴	اقتصاد ناسالم
۳	تأکید بر واردات، نگاه به داخل، خروج ارز، صادرات پایین	۷۱	اقتصاد وارداتی
۴	افت رونق اقتصادی، انباشت سرمایه و عدم بازگشت سود، فصلی بودن رونق، بهره‌وری پایین، اشتغال بی کیفیت، تولید کالای بی کیفیت، قدرت، رقابت پذیری پایین، تهدید زیست محیطی، حباب قیمت زمین، رشد فضاها.	۵۹	اقتصاد ناپایدار
۵	ضعف زیرساختی، ضعف تخصص و آگاهی، ضعف تکنولوژی و دانش، هزینه‌های زیرساختی، مشکلات اقلیمی، ضعف حمایت‌های تخصصی، تسهیلات نامناسب، ریسک بالای سرمایه - گذاری، ضعف اعتبار بین المللی	۵۷	ضعف سرمایه‌گذاری

جدول فوق یک نمای کلی از آسیب‌های موجود در مناطق آزاد کشور را نمایش می‌دهد. اما بدیهی است که این آسیب‌ها نیاز به علت‌یابی دارند. بر همین اساس، در ادامه به تحلیل بخش دیگری از متن مصاحبه‌ها پرداخته شده است که به نوعی در آن به علل مسئله اشاره شده است. یافته‌های حاصل از تحلیل محتوای این بخش از مصاحبه‌های انجام یافته نشان می‌دهد که نارسایی‌های مناطق آزاد، ریشه در سه حوزه مختلف و در عین حال مرتبط به هم، شامل حوزه تصمیم‌گیری و سیاست‌گذاری،

حوزه اجرا و حوزه مشارکت، دارد. در همین راستا بعد از تعیین عوامل مربوط به هر حوزه، اقدام به وزن‌بندی این عوامل بر اساس تکنیک AHP و با بهره‌گیری از نرم‌افزار Expert Choice کرده‌ایم. جدول زیر عوامل مربوط به حوزه‌های سه‌گانه سیاست‌گذاری، اجرا و مشارکت همراه با ضرایب حاصل از نرم‌افزار فوق را نشان می‌دهد.

جدول ۶. اولویت‌بندی عوامل حوزه‌های تصمیم‌گیری، اجرا و مشارکت بر اساس AHP

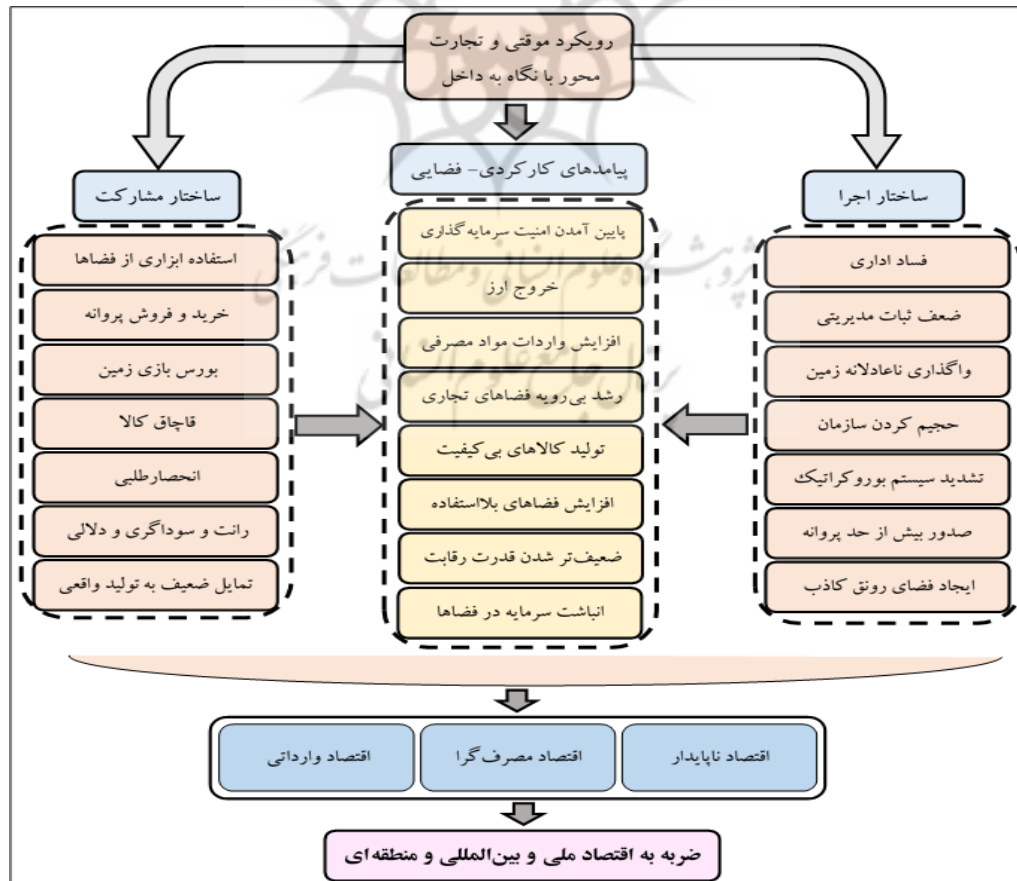
ضریب کل	ضریب AHP	مقوله‌های اصلی نارسایی‌های کارکردی - فضایی منطقه آزاد	
۰/۵۱۹	۰/۰۹۷	کالای همراه مسافر، تصویر غالب منطقه آزاد	حوزه تصمیم و سیاست‌گذاری
	۰/۰۲۷	نبود اجماع و عزم ملی برای توسعه منطقه آزاد	
	۰/۰۶۵	نبود مطالعه و کارشناسی قبل از ایجاد منطقه آزاد	
	۰/۰۴۶	ایجاد منطقه آزاد با فشارهای سیاسی	
	۰/۰۴۵	یافتن ظرفیت بعد از مشخص شدن محدوده منطقه آزاد	
	۰/۰۴۱	تعریف کارکردهای متعدد و پایبند نبودن به اصل اولیه اقتصاد	
	۰/۰۳۵	تصویب ایجاد منطقه آزاد در نقطه شهری	
	۰/۰۴۷	اختصاص دادن محدوده بسیار وسیع به منطقه آزاد	
	۰/۰۴۴	واگذار کردن تأمین منابع مالی مورد نیاز بر عهده خود منطقه	
	۰/۰۶۰	ضعف ثبات مدیریتی	
۰/۲۵۳	۰/۰۱۲	اشکال در قوانین	حوزه اجرا
	۰/۰۴۸	اقدامات و سیاست‌های زودبازده	
	۰/۰۳۲	اتکا به درآمدهای ناپایدار	
	۰/۰۲۶	واگذاری ناعادلانه و سلیقه‌ای زمین	
	۰/۰۱۲	فروش زمین به قیمت پایین	
	۰/۰۱۴	حجیم کردن سازمان	
	۰/۰۱۵	تشدید سیستم بوروکراتیک	
	۰/۰۳۱	مشارکت در شکل‌گیری فضای ناسالم اقتصادی	
	۰/۰۳۷	صدور بیش از حد پروانه برای واحدهای تجارت خرد	
	۰/۰۰۶	ایجاد فضای رونق کاذب برای سرمایه‌گذار	
۰/۲۳۴	۰/۰۱۷	ناتوانی در ایجاد حمایت‌ها و تسهیلات مناسب	حوزه مشارکت
	۰/۰۱۵	فساد اداری و بانديبازی	
	۰/۰۵۹	استفاده ابزاری از فضاها برای سود و نفع شخصی	
	۰/۰۰۹	تمایل ضعیف به سرمایه‌گذاری و تولید واقعی	
	۰/۰۰۸	تولید کالاهای بی‌کیفیت	
	۰/۰۰۸	نداشتن قدرت رقابت	
	۰/۰۳۰	خرید و فروش پروانه	
	۰/۰۲۱	بورس‌بازی زمین	
	۰/۰۲۹	قاچاق کالا	
	۰/۰۱۷	انحصارطلبی	
۰/۰۱۷	۰/۰۲۶	رانت و سوداگری	
	۰/۰۱۷	شکل دادن بازار دلالتی	

جدول فوق مجموعه عوامل کلیدی و پیشران مؤثر بر آسیب‌های مناطق آزاد در سه حوزه سیاست‌گذاری و تصمیم، اجرا و مشارکت را نشان می‌دهد. با توجه به رویکردهای موجود به مناطق آزاد در ایران، که در پیشینه موضوع قابل ردیابی است، در کل سه رویکرد در خصوص این مناطق مطرح می‌باشد: رویکرد اول، ضمن دفاع از عملکرد این مناطق طی سال‌های گذشته، به تداوم روند فعلی مناطق آزاد بدون ایجاد تغییرات رویکردی و ساختاری در آن اشاره دارد؛ در نگاه دوم، کاستی‌های مناطق آزاد در ایران نه در رویکردهای حاکم بر آن بلکه در فرآیندهای اجرا و مشارکت جستجو شده و بنابراین ضمن حفظ رویکرد فعلی بر اعمال

تغییرات در حوزه‌های اجرا و مشارکت تأکید می‌شود؛ و نهایتاً رویکرد سوم، با تأکید بر کاستی‌های موجود در رویکرد و ساختار مناطق آزاد در ایران بر ضرورت ایجاد تغییرات اساسی و بنیادی در رویکرد و ساختار مناطق آزاد تمرکز دارد. با توجه به ریشه‌یابی آسیب‌های مناطق آزاد که در مطالعه حاضر انجام شد، می‌توان اذعان نمود که نتایج مطالعه حاضر با رویکرد دوم همخوانی بیشتری دارد و بنابراین، بدیهی است که در بحث راهکارها و تدوین مدل بهینه کارکردی برای منطقه آزاد اردبیل بر ضرورت تغییرات ساختاری (در حوزه مشارکت و اجرا) در این منطقه تمرکز خواهد داشت. با این حال، به منظور دستیابی به تحلیل جامع‌تر در ادامه سعی شده است وضعیت این منطقه آزاد جدید در قالب هر سه رویکرد مورد بررسی قرار گیرد. بر همین اساس، می‌توان وضعیت‌های احتمالی ایجاد منطقه آزاد اردبیل را در قالب سه سناریو ترسیم نمود.

۱. سناریوی اول (وضعیت بدبینانه): ادامه روند موجود بدون تغییرات رویکردی و ساختاری

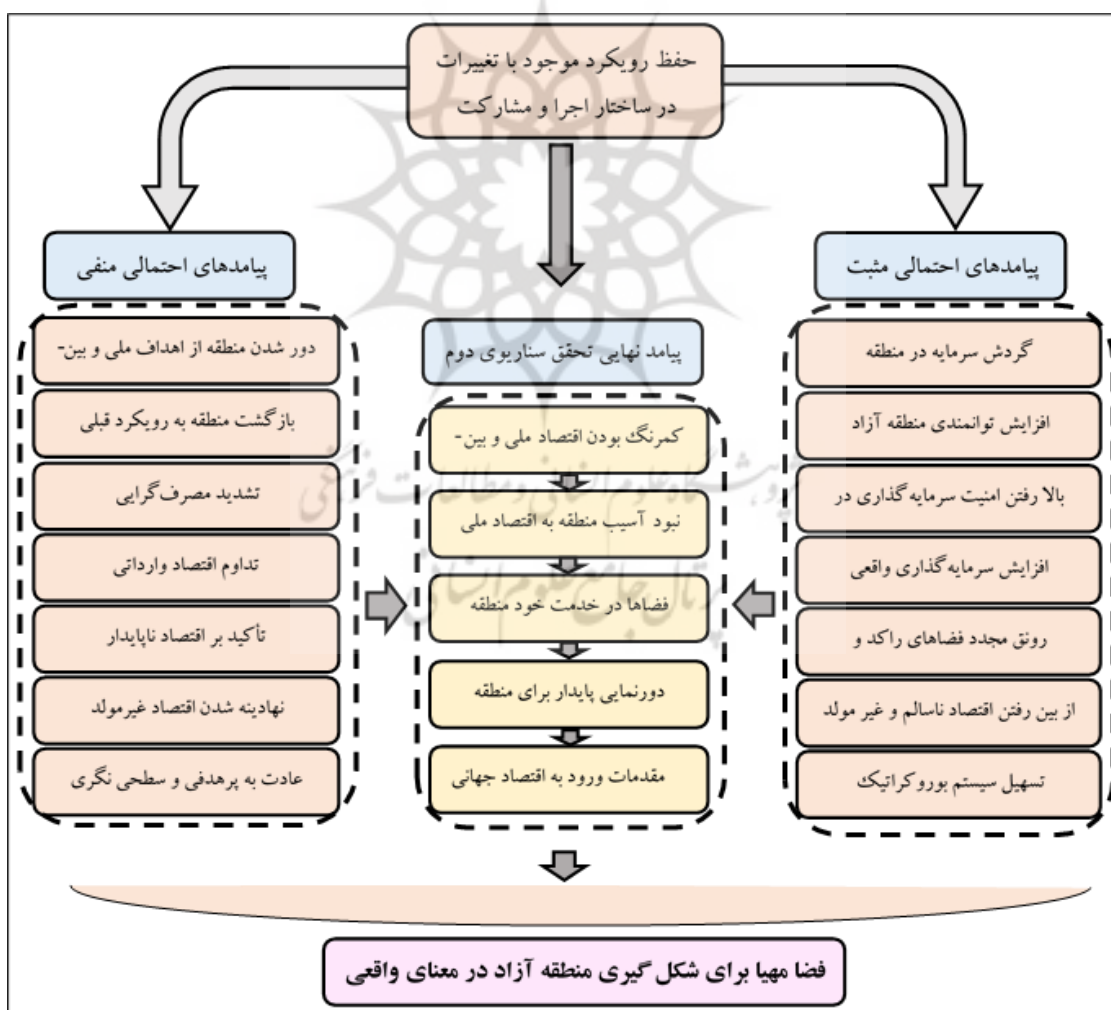
مشخصه اصلی این وضعیت تأکید بر تجارت خرد، نگاه به داخل و اقتصاد موقتی است. در این وضعیت کارکردهای متعددی برای منطقه آزاد اردبیل همانند یک شهر البته با معافیت‌ها و امتیازهای مختلف تعریف می‌شود. از سوی دیگر محدوده وسیعی برای آن در نظر گرفته می‌شود. در واقع ماهیت چند نقشی در حوزه‌های مختلف تجارت، صنعت، گردشگری و ... به طور همزمان برای آن تعریف می‌شود. این سناریو در شرایطی اتفاق می‌افتد که اجماع فکری و عزم ملی در خصوص فعالیت اصلاح فعالیت مناطق آزاد و اثربخشی آن‌ها در کشور وجود ندارد و یا کم است. در این حالت تصویر غالب از منطقه آزاد با قانون همراه مسافر و شکل‌گیری تجارت خرد آن هم با نگاهی عمدتاً به داخل معنی پیدا می‌کند. منطقه آزاد اردبیل در تأمین هزینه زیرساخت‌های خود و سایر هزینه‌های مبتنی بر پراکنده‌کاری و پرهدفی، متکی به خود بوده و از محل درآمدهای حاصل از حقوق و عوارض گمرکی، فروش زمین، صدور پروانه و ... که عمدتاً با قانون همراه مسافر ارتباط تنگاتنگی دارند، برای آن هزینه می‌کند. جزئیات مربوط به وضعیت این سناریو یا پیامدهای احتمالی آن در شکل زیر آمده است.



شکل ۲. پیش‌بینی وضعیت منطقه آزاد اردبیل با تحقق سناریوی اول (ادامه روند فعلی مناطق آزاد)

۲. سناریوی دوم (وضعیت میانه): حفظ رویکرد موجود با اعمال تغییرات در حوزه اجرا و مشارکت

در این وضعیت منطقه آزاد اردبیل با همان رویکرد فعلی یعنی تمرکز بر کارکردهای متنوع و بویژه نقش محوری تجارت خرد در رونق اقتصادی منطقه، به فعالیت خود ادامه می‌دهد. منطقه آزاد سعی می‌کند تا توانمندی خود را بازباید. این امر باید به صورت تدریجی صورت گیرد. می‌بایست تغییرات تدریجی در ساختار اجرا و مشارکت با این رویکرد موجود اتفاق افتد. در چنین شرایطی منطقه آزاد می‌تواند دست به سیاست‌ها و اقداماتی بزند که درآمذزایی مقطعی برای آن داشته باشد و این اقدامات نیز از جنس پایدار باشد و منطقه را تبدیل به برند کند، تا از محل درآمد آن هزینه‌های رسیدن به شرایط پایدار را در خود ایجاد کند. برگزاری جشنواره‌ها در حوزه‌های مختلف مانند موسیقی و امور فرهنگی و صنایع دستی از جمله سیاست‌های فوق می‌تواند باشد که جلب مسافر به منطقه داشته و رونق آن را باعث می‌شود. این اقدامات هم می‌تواند تأثیرات برندسازی برای منطقه در پی داشته و برای منطقه ایجاد درآمد کند و هم اینکه منطقه را قادر می‌سازد تا تغییرات ساختار اجرا و مشارکت را برای بازیابی توان خود تا حدودی با سهولت انجام دهد. این سناریو مبتنی بر اصول و معیارهای یک منطقه آزاد در معنای واقعی آن نیست، بلکه صرفاً جهت خارج شدن از وضعیت بحرانی منطقه می‌باشد و ممکن است در ادامه با توانمندی منطقه، زمینه برای شکل‌گیری اصول و معیارهای یک منطقه آزاد - درست مثل آن چه در سناریوی سوم مطرح می‌کنیم - ایجاد شود. پیامدهای مثبت و منفی تحقق سناریوی دوم در شکل زیر آمده است.



شکل ۳. پیش‌بینی پیامدهای تحقق سناریوی دوم (حفظ رویکرد موجود با اعمال تغییرات در حوزه اجرا و مشارکت)

۳. سناریوی سوم (وضعیت مطلوب): تغییرات اساسی در رویکرد و ساختار منطقه آزاد اردبیل

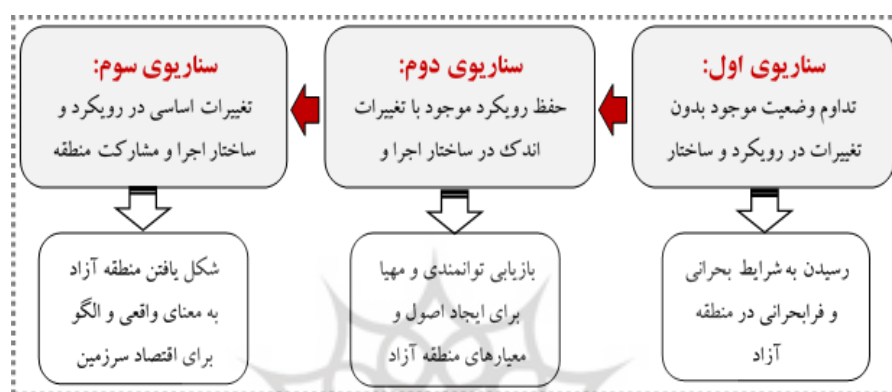
در این وضعیت منطقه آزاد اردبیل می‌بایست به سمت تولید حرکت کرده، اقتصاد پایداری برای خود تدارک دیده و وجهه بین‌المللی پیدا کند. در چارچوب این سناریو، منطقه آزاد قصد دارد اصول و معیارهای یک منطقه آزاد به معنای واقعی را در خود دارا باشد. در واقع به رسالت و هدف غایی خود یعنی کمک به توسعه ملی و بین‌المللی عمل کرده و همچنین به عنوان الگویی برای اقتصاد سرزمین اصلی مطرح باشد. منطقه آزاد قصد دارد شرایط برای تولید و توزیع با کیفیت را فراهم کرده و قابلیت نفوذ در بازارهای خارجی و بدین ترتیب افزایش صادرات و ارزآوری بواسطه تولید محصولات با کیفیت را داشته باشد. منطقه آزاد ضمن توانمندسازی خود، سیاست‌ها و اقداماتی را دنبال می‌کند که در درجه اول رونق برای منطقه داشته و در درجه دوم اقتصاد ملی و بین‌المللی را با تأثیرات مثبت مواجه سازد. البته این امر به صورت سلسله‌مراتبی نبوده بلکه همزمان و به نوعی در هم‌تنیده می‌باشد. اما فراهم کردن شرایط تولید، توزیع و مصرف با کیفیت در منطقه آزاد ارس نیازمند الزاماتی است که در مقیاس کلان و خرد برای آن می‌باید صورت گیرد. این الزامات در شکل زیر آمده است.



شکل ۴. الزامات کلان و خرد تحقق وضعیت مطلوب منطقه آزاد

همان‌طور که گفته شد، مناطق آزاد در شرایط فعلی بنا به اقدامات و سیاست‌های اشتباه، توانمندی لازم جهت تحقق وضعیت آرمانی یعنی کسب شرایط واقعی یک منطقه آزاد را دارا نیستند. این عدم توانمندی در بسیاری از ابعاد مختلف مالی، انسانی، سازمانی و ... مطرح می‌باشد. از طرفی نیز تداوم وضعیت موجود در منطقه آزاد اردبیل، آن را در شرایط بحرانی و حتی فراتر از آن

قرار خواهد داد. همچنین برون رفت از وضعیت موجود نیز با اعمال سیاست‌ها و اقدامات تدریجی امکان‌پذیر می‌باشد. تغییرات یکباره و آنی امکان دارد که مسائل فعلی را تشدید کرده و دوچندان کند. در همین راستا پیشنهاد می‌شود که برای بهبود عملکرد منطقه آزاد اردبیل، سناریوی دوم در نظر گرفته شده و راهکارهای آن اعمال گردد. چون سناریوی دوم بر تداوم رویکرد موجود مناطق آزاد با تغییرات اندک در ساختار اجرا و مشارکت تأکید دارد تا زمانی که منطقه توانمندی خود را جهت انواع حمایت‌ها، تسهیلات، اعتمادسازی، بازگرداندن امنیت سرمایه‌گذاری به منطقه و ... بازباید. آن وقت است که زمینه برای به کارگیری سیاست‌های اساسی و توانمندی برای اعمال آن‌ها از سوی منطقه آزاد وجود داشته و می‌توان به سوی منطقه آزاد در معنای واقعی آن یعنی سناریوی سوم حرکت کرد. از این رو اولویت اجرای سناریوهای سه‌گانه برای بهبود عملکرد منطقه آزاد اردبیل به ترتیب شکل زیر ارائه می‌گردد.



شکل ۵. سناریوهای سه‌گانه و اولویت اجرای آن‌ها برای بهبود عملکرد منطقه آزاد اردبیل

بحث و نتیجه‌گیری

در مطالعه حاضر به سه موضوع مرتبط به هم پرداخته شده است: آسیب‌شناسی، علت‌یابی و ارائه راهکار. در همین راستا، در مرحله اول، آسیب‌های موجود در مناطق آزاد از متن مصاحبه‌ها استخراج شده و نتایج به صورت خیلی خلاصه در قالب جدول مربوطه ارائه شد. در ادامه به علل و ریشه‌های این آسیب‌ها پرداخته شد و سعی شد علل و عواملی که منجر به بروز این آسیب‌ها در مناطق آزاد ایران شده است از متن مصاحبه‌های ذینفعان استخراج و ارائه شود؛ و در نهایت، در مرحله آخر تلاش شده است که برای اجتناب از آسیب‌های یاد شده در مناطق آزاد تازه تأسیس، از جمله منطقه آزاد اردبیل، راهکارهایی ارائه شود. مطالعه حاضر از آنجا که ریشه موفقیت/عدم موفقیت مناطق آزاد و به تبع آن میزان تحقق اهداف پیش‌بینی شده این مناطق را در سه حوزه تصمیم، مشارکت و اجرا ترسیم کرده است، بنابراین مدل پیشنهادی این مطالعه برای تدوین کاربست نیز از همین مکانیسم پیروی می‌کند. به عبارت بهتر، تیم تحقیق در طراحی نظام کاربست دقیقاً بر نقاط ضعف، یا به عبارتی عوامل ریشه‌ای مؤثر بر عملکرد نامطلوب مناطق آزاد، تمرکز داشته و هر کدام از پیشنهاد‌های ارائه شده در کاربست در جهت کمرنگ ساختن این عوامل و در انطباق با ضعف‌ها و آسیب‌های مشاهده شده تدوین شده است.

در مجموع باید عنوان شود که مناطق آزاد به طور عام با سازوکارهای فعلی چه در مرحله قبل از اجرا و چه بعد از اجرا، بیشتر از آن‌که منطبق با اهداف متعالی آن‌ها بوده و نفعی برای اقتصاد ملی و بین‌المللی داشته باشند، آسیبی جدی برای آن محسوب می‌شوند. اما بدین معنی نیست که مناطق آزاد بی‌نفع نمی‌توانند مفید بوده و ایفای نقش کنند، بلکه مفید بودن آن، در وهله اول منوط به شرایطی مانند تولید محور بودن ساختار اقتصادی و نهادی کشور، کشش تولید نسبت به تقاضا در کشور، ابتدای کشور بر استراتژی اولویت توسعه و تعیین اهداف مناطق آزاد در چهارچوب منافع ملی و سازگار با آن است و در وهله دوم منوط به اعمال سیاست‌ها و اقدامات مناسبی است که می‌توانند در شرایط اقتصاد کلان ایران نیز به عنوان نقاط پیش‌ران و الگو برای سرزمین اصلی جهت توسعه تدریجی ایفای نقش کنند. بنابراین برای ایفای چنین نقشی، راهکارهایی برای ایجاد مناطق آزاد به طور اعم و

منطقه آزاد اردبیل به طور اخص چه قبل از تأسیس و اجرا و چه بعد از اجرا البته با اتکا به یافته‌های این مطالعه به ترتیب زیر ارائه می‌شود:

- تلاش برای شکل گرفتن اجماع فکری در خصوص اهمیت ایجاد مناطق آزاد در توسعه اقتصاد ملی و بین‌المللی کشور؛
- هماهنگی‌های بین‌سازمانی و درون‌سازمانی برای هموار کردن توسعه و پیشرفت مناطق آزاد و پرهیز از بخشی‌نگری در این مورد؛
- تصحیح و تعدیل قوانین بخشی و بعضاً متداخل در خصوص فعالیت‌های مجاز در مناطق آزاد و مطالعه و کارشناسی دقیق قبل از ایجاد چنین فعالیت‌هایی؛
- هدایت سرمایه‌ها به سوی فعالیت‌های مولد و عمدتاً صنایع تولیدی به منظور اشتغال‌زایی و پایداری منافع حاصل از فعالیت‌های آن برای اقتصاد ملی و بین‌المللی و توسعه مداوم آن؛
- تمرکز بر ایجاد منبع درآمدهای پایدار به منظور توانمندی مناطق آزاد و بدین ترتیب بالا بردن امنیت سرمایه‌گذاری به عنوان اصلی اساسی در دستیابی به اهداف مناطق؛
- اعطای پاداش و سیاست‌های تشویقی برای سرمایه‌گذاران واقعی بر اساس راندمان تولید و اثربخشی آن‌ها در منطقه و عرصه بین‌الملل؛
- نزدیک شدن به سرمایه‌گذاران حوزه‌های مختلف فعالیتی در مناطق آزاد به منظور جلب اعتماد و پی‌گیر بودن فعالیت آن‌ها طبق طرح‌های توجیهی ارائه شده؛
- مطالعه و کارشناسی دقیق از ظرفیت‌ها و شرایط محدوده انتخاب شده برای ایجاد منطقه آزاد، قبل از تصویب و اجرای آن؛
- تلاش در جهت کاهش نقش فشارهای سیاسی در تصویب و شکل‌گیری مناطق آزاد و جایگزین کردن کارگروه‌هایی برای مطالعه و کارشناسی مناطق آزاد؛
- جلوگیری از صدور بی‌رویه پروانه برای فعالیت‌های رانت‌زا مانند تجارت خرد و نظارت دقیق بر پروانه‌های صادر شده و نحوه استفاده از آن‌ها در این حوزه؛
- دارا بودن سازمان‌های کوچک با نیروی انسانی متخصص در کارکرد مشخص و همچنین ثبات مدیریتی به عنوان اصل حیاتی در شیوه صحیح مدیریتی مناطق آزاد؛
- پایبند بودن به اصل اولیه اقتصاد یعنی محدود کردن کارکردها بر اساس مزیت واقعی آن و همخوانی با اقتصاد ضعیف و ناتوان کشور و مناطق آزاد؛
- پرهیز از ایجاد منطقه آزاد در نقطه شهری و تمرکز بر مسئولیت‌های عمده مربوط به رسالت و هدف متعالی مناطق آزاد؛
- پرهیز از اختصاص دادن محدوده‌ای وسیع و گسترده به مناطق آزاد به منظور ناهمخوانی با ماهیت، اهداف و رسالت این مناطق؛
- پرهیز از اقدامات و سیاست‌های زودبازده و مقطعی در مناطق آزاد با توجه به ضرورت توانمندی منطقه آزاد برای ایجاد امنیت سرمایه‌گذاری در منطقه؛
- پرهیز از سیستم شدید بوروکراتیک به منظور افزایش حس اعتماد و بالا بردن امنیت سرمایه‌گذاری برای جذب سرمایه-گذاران داخلی و خارجی؛

- پرهیز از واگذاری سلیقه‌های زمین و به کارگیری طرح‌های توجیهی نظارت شده به منظور جلب سرمایه‌گذاران واقعی در حوزه‌های مختلف فعالیتی مناطق آزاد؛
- پرهیز از ایجاد فضای دروغین تبلیغاتی در مورد منطقه آزاد و از بین رفتن امنیت سرمایه‌گذاری و سلب اعتماد سرمایه-گذاران در بلندمدت؛
- پی‌گیری و برخورد جدی با افراد سودجو و دنبال کننده سازوکارهای اقتصاد ناسالم و در صورت لزوم معرفی آن‌ها به مراجع قضایی؛
- رعایت عدالت در ارائه تسهیلات سرمایه‌گذاری به سرمایه‌گذاران حوزه‌های مختلف فعالیتی با از بین بردن فساد اداری از سوی نهادهای دخیل در این حوزه.

مقایسه نتایج مطالعه حاضر با سایر پژوهش‌های انجام گرفته در این حوزه به وضوح نمایانگر یک وجه اشتراک بین این نتایج با نتایج به دست آمده از پژوهش‌های پیشین است. تقریباً اکثریت قریب به اتفاق این پژوهش‌ها، به مانند پژوهش حاضر، در ارزیابی عملکرد مناطق آزاد در ایران به این نتیجه رسیده‌اند که مناطق آزاد تجاری در ایران با سازوکارهای فعلی چه در مرحله قبل از اجرا و چه بعد از اجرا، انطباق چندانی با اهداف متعالی آنها نداشته و آنچنان که باید و شاید در پیشبرد اقتصاد ملی نقش ایفا نمی‌کنند. این مقوله علاوه بر مطالعه حاضر در نتایج بسیاری از مطالعات دیگر از جمله شهبازبگیان و حبیب‌زاده (۱۴۰۱)، عظیمی لمیر و دیگران (۱۴۰۱)، وثوقی و خوش نمک (۱۴۰۰)، قنبرپور و دیگران (۱۴۰۰)، کاموسی علمداری و دیگران (۱۴۰۰)، فروغی‌فر و دیگران (۱۳۹۹) و دفتر تحقیقات و سیاست‌های پولی و بازرگانی (۱۳۹۵) مطرح شده و همانطور که اشاره شد وجه مشترک مطالعه حاضر با مطالعات پیشین محسوب می‌شود. اما، وجه تمایز این مطالعه با پژوهش‌های پیشین را می‌بایست در بحث علت‌یابی عدم موفقیت مناطق آزاد در ایران جستجو نمود. این مقوله در بسیاری از مطالعات قبلی مورد توجه نبوده و در این مطالعات غالباً به بررسی و شناسایی آسیب‌ها اکتفا شده است. همچنین، در بخش محدودی از مطالعات پیشین که به علل و ریشه‌های مسئله پرداخته شده، پژوهشگران اغلب به شرایط و عوامل ساختاری محدود شده و تقریباً تمام علل مسئله را در این حوزه جستجو کرده‌اند. در حالی که، طبق نتایج مطالعه حاضر، علاوه بر عوامل ساختاری (مشمول بر حوزه‌های مشارکت و اجرا)، عوامل رویکردی (حوزه سیاست‌گذاری و تصمیم) نقش بسزایی در بروز آسیب‌ها و چالش‌ها در مناطق آزاد داشته‌اند و همانطور که در نتایج همین پژوهش مشخص شد، عوامل رویکردی اعم از ضعف ثبات مدیریتی، اشکال در قوانین، تعریف کارکردهای متعدد و پایبند نبودن به اصل اولیه اقتصاد، نبود اجماع و عزم ملی برای توسعه منطقه آزاد، نبود مطالعه و کارشناسی قبل از ایجاد منطقه آزاد، ایجاد منطقه آزاد با فشارهای سیاسی و... وزن به مراتب بالاتری را در عدم موفقیت مناطق آزاد به خود اختصاص داده‌اند. بنابراین، با توجه به وزن بالای عوامل یاد شده و نیز مغفول ماندن این عوامل در اغلب پژوهش‌های پیشین پیشنهاد می‌شود پژوهشگران این حوزه در مطالعات آتی بر این مقولات متمرکز شده و هر کدام از این مقولات به صورت مستقل در این مطالعات مورد بررسی قرار گیرد.

منابع

- احمدزاده، بهمن و لطفی، حیدر (۱۳۹۶). تاثیر مناطق آزاد بر تجارت بین‌المللی؛ مطالعه موردی منطقه آزاد کیش. *نگرش‌های نو در جغرافیای انسانی*، ۹(۲)، ۱۷۷-۱۵۷.
- اسفندیاری، علی‌اصغر؛ مقدس حسین‌زاده، سمیره و دلاوری، مجید (۱۳۸۷). ارزیابی عملکرد مناطق آزاد تجاری ایران و تأثیر آن در توسعه اقتصادی این مناطق. *پژوهشنامه اقتصادی*، ۸(۲۸)، ۱۱۹-۱۴۶.
- بهمنی، علیرضا (۱۳۹۱). بررسی تأثیر مناطق آزاد بر اقتصاد جهانی (مطالعه موردی مناطق آزاد ایران). پایان‌نامه کارشناسی ارشد، پردیس بین‌الملل دانشگاه گیلان.

- پیش بهار، اسماعیل؛ پرچم، رقیه و یادآور، حسین (۱۳۹۶). تأثیرپذیری انواع مختلف گردشگری از یکدیگر در منطقه آزاد ارس: کاربرد رهیافت مدل‌سازی معادلات ساختاری (SEM). جغرافیا و برنامه‌ریزی، ۳۱(۶۱)، ۹۳-۱۱۰.
- تقی‌زاده، خدیجه. (۱۳۸۹). عملکرد مناطق آزاد تجاری- صنعتی کشور در چهار سال اول برنامه چهارم توسعه. *مجله اقتصادی (دوماهنامه بررسی مسائل و سیاستهای اقتصادی)*. ۱۰ (۹ و ۱۰)، ۱۲۳-۱۳۲.
- جهانشاهی، مسعود؛ علی فرجا، سجاد؛ نجفی، عباس و ناصری منش، علی (۱۳۹۶). نقش مناطق آزاد تجاری، بازرگانی و سیاسی در گسترش تجارت بین الملل و روابط سیاسی کشورها (مطالعه موردی منطقه آزاد قشم). *نگرش‌های نو در جغرافیای انسانی*، ۹(۳)، ۱۲۳-۱۴۸.
- دستمالچی، آناهیتا؛ ولی شریعت پناهی، مجید و سرور، رحیم (۱۴۰۰). آسیب شناسی طرح‌های توسعه منطقه آزاد کیش با تأکید بر مولفه‌های جغرافیایی. *نگرش‌های نو در جغرافیای انسانی (جغرافیای انسانی)*، ۱۳(۳)، ۵۰۷-۵۲۶.
- رکن‌الدین افتخاری، عبدالرضا؛ وجدانی طهرانی، هدیه و علی رازینی، ابراهیم. (۱۳۸۸). ارزیابی و اولویت‌بندی مناطق آزاد تجاری ایران با استفاده از روش MADM. *آمایش فضا و ژئوماتیک*. ۱۳(۲): ۱۴۲-۱۹۵.
- روستایی، شهریور؛ اصغری زمانی، اکبر و زلفی، علی (۱۳۹۳). پهنه‌بندی زمین برای توسعه شهری بخش مرکزی منطقه آزاد ارس با استفاده از مدل AHP. جغرافیا و برنامه‌ریزی، ۱۸(۴۷)، ۱۴۹-۱۶۹.
- سازمان برنامه و بودجه کشور (۱۳۹۹). گزارش عملکرد قوانین برنامه پنجم و ششم توسعه. انتشارات سازمان برنامه و بودجه کشور، تهران، ایران.
- سجادی، پریسا و کریم‌پورریحان، مجید. (۱۳۹۵). بررسی راهکارهای توسعه گردشگری در منطقه آزاد اروند. *نگرش‌های نو در جغرافیای انسانی (جغرافیای انسانی)*. ۸(۴)، ۱۵-۲۸.
- شهبازبگیان، محمدرضا و حبیب‌زاده، سایه (۱۴۰۱). تحلیل آمایشی توسعه منطقه آزاد ماکو: یک رویکرد مبتنی بر پویایی سیستم‌ها به سوی توسعه پایدار. جغرافیا و برنامه‌ریزی، ۲۶(۷۹)، ۲۰۵-۱۸۷.
- عظیمی‌لمیر، یاسر؛ رنجبر، محسن؛ اسماعیل پورروشن، علی اصغر و دانیالی، ته‌مین؛ اخباری، محمد (۱۴۰۱). تبیین اثرات ژئواکونومیک مناطق آزاد بر توسعه مناطق پیرامون مطالعه موردی منطقه آزاد انزلی. *فصلنامه جغرافیا (برنامه‌ریزی منطقه‌ای)*، ۱۲(۴۶)، ۳۳۰-۳۴۳.
- فتح‌الهی، سعید (۱۳۷۷). مناطق آزاد ایران، تجربه‌ای ناکام و ضرورت بازنگری اساسی (۱). *مجله فرهنگ و تعاون*، ۱(۵)، ۳۸-۴۳.
- فروغی‌فر، طیه؛ جلالی، سیدمهدی و تبریزیان، بیتا (۱۳۹۹). طراحی الگوی جذابیت سرمایه‌گذاری مناطق آزاد ایران: نمونه موردی منطقه آزاد انزلی. *سیاست جهانی*، ۹(۱)، ۲۶۷-۳۰۴.
- قنبرپور، خدیجه؛ مهکویی، حجت؛ امیری، علی و زین‌العابدین، یوسف (۱۴۰۰). تحلیل تأثیر مناطق آزاد بر توسعه اقتصادی در ایران مطالعه موردی: منطقه آزاد ارس. *فصلنامه جغرافیا و مطالعات محیطی*، ۳(۱۰)، ۷-۲۷.
- کاموسی علمداری، جواد؛ اصغری، حسین؛ پورشیخیان، علیرضا و حسنی‌مهر، صدیقه (۱۴۰۰). ارائه الگوی توسعه منطقه‌ای با تأکید بر پیشران‌های تأثیرگذار چندوجهی (مطالعه موردی: منطقه آزاد ارس). *فصلنامه جغرافیا (برنامه‌ریزی منطقه‌ای)*، ۱۱(۴۲)، ۴۹۹-۵۱۳.
- کریمی‌کیا، اسما و مقدم، محمد (۱۳۹۱). بررسی عوامل جذب سرمایه‌گذاری در منطقه آزاد اروند. *مجله اقتصادی، ماهنامه بررسی مسائل و سیاست‌های اقتصادی*، شماره‌های ۶ و ۷، ۲۸-۵.

- گوگردچیان، احمد؛ طیبی، سید کمیل و امینی، فاطمه (۱۳۸۹). اثر جریان ورودی سرمایه‌گذاری مستقیم خارجی بر صادرات غیر نفتی در مناطق آزاد تجاری ایران (۸۷-۱۳۷۵). *سیاست‌گذاری/اقتصادی*، ۲(۳)، ۲۱-۴۳.
- محمدی‌فر، حسام و پناهی، سامان (۱۴۰۰)، تحلیل و بررسی عملکرد اقتصادی مناطق آزاد تجاری صنعتی جمهوری اسلامی ایران، *معاونت مطالعات اقتصادی*، مرکز پژوهش‌های مجلس شورای اسلامی.
- معاونت حقوقی ریاست جمهوری (۱۳۹۵). قوانین و مقررات مناطق آزاد تجاری صنعتی و مناطق ویژه اقتصاد. تهران: معاونت امور تدوین، تنقیح و انتشار قوانین و مقررات، چاپ دوم.
- موسایی، میثم و عزیزبانی‌فر، جمال (۱۳۸۷). توجیه اقتصادی ایجاد منطقه آزاد تجاری در کردستان. *بررسی‌های بازرگانی*، ۶(۳۲)، ۷۲-۸۳.
- وٹوقی، لیلا و خوش‌نمک، صادق (۱۴۰۰). تحلیل شاخص‌های چند سطحی مؤثر بر جذب سرمایه‌گذاری در کسب و کار گردشگری مناطق آزاد تجاری - صنعتی. *فصلنامه جغرافیا (برنامه‌ریزی منطقه‌ای)*، ۱۱(۴۴)، ۳۳-۴۶.

References

- Alansary, O. S., & Al-Ansari, T. (2023). Defining 'free zones': A systematic review of literature. *Heliyon*, 9(4), Article e15344. <https://doi.org/10.1016/j.heliyon.2023.e15344>
- Aradhna A, (2005). Performance of export processing zones: A comparative analysis of India, Sri Lanka and Bangladesh, mimeo, *Indian Council for Research on International Economic Relations*, February .
- Aritenang, A.F. (2009): A Comparative Study on Free Trade Zone: Development Through Spatial Economic Concentration. *Journal Perencanaan Wilayah dan Kota*, Vol. 20 No. 2. hlm.95 – 108.
- Asgari, N., Farahani, R. Z., & Goh, M. (2013). Network design approach for hub ports-shipping companies competition and cooperation. *Transportation Research Part A: Policy and Practice*, 48, 1-18. <https://doi.org/10.1016/j.tra.2012.10.020>
- Asgari, N., Hassani, A., Jones, D., & Nguye, H. H. (2015). Sustainability ranking of the UK major ports: Methodology and case study. *Transportation Research Part E: Logistics and Transportation Review*, 78, 19-39. <https://doi.org/10.1016/j.tre.2015.01.014>
- Dandeker, R. D. (1992) The Rose Garden Agreement: is Mercosur the next step to a Hemispheric Free Trade Zone? *Law and Policy in International Business*, Vol. 24, No. 1, pp: 157-180.
- Emin Kavlak, M. (2012). *Economic Impacts of Free Zones in Turkey: A Questionnaire Study Conducted with Firms Operating in Turkish Free Zones Regarding the Perception of the Firms on the Success of Free Zones*. A Thesis Submitted to the Graduate School of Social Sciences of Middle East Technical University.
- Encyclopaedia of Free Zones of Iran, (2021), analysis and review of the economic performance of industrial free zones of the Islamic Republic of Iran, *Tehran, Islamic Council Research Center*. [In Persian].
- Grubel, H. G. (1984). Free economic zones: good or bad. *Aussenwirtschaft*, 39(39), 43-56.
- Hamankolo, N. A. (2023). *Suitability of multi-facility economic zones in attracting foreign investment: the case of the Lusaka South Multi-Facility Economic Zone* (Doctoral dissertation, The University of Zambia).
- Kong, X. (2013). *Chinese Aided Special Economic Zones as a Means for North Korean Reform* (Doctoral dissertation, The Ohio State University).
- Laws and Regulations of Free Trade Industrial Zones and Special Economic Zones (2016), First

- Edition, Legal Vice President, Deputy for Codification, Revision and Publication of Laws and Regulations. [In Persian].
- Levien, M. J. (2013). *Regimes of dispossession: Special economic zones and the political economy of land in India*. University of California, Berkeley.
- Li, D., & Wang, X. (2021). Land-use change and efficiency in Laos' Special Economic Zones. *Land*, 10(10), 1012.
- Mugano, G. (2021). *Special economic zones*. Springer International Publishing.
- Phommachanh, N. (2024). The Impact of Special Economic Zones on Economic Development: Evidence from Nightlight Analysis in the Lao People's Democratic Republic. *Asian Development Review*, 1-25.
- Shah, S. (2008). *Special Economic Zones in South Asia: Comparative Analysis of Bangladesh, Sri Lanka, and India*. mimeo, Harvard University.
- Stubbs, R. (2007). China, Southeast Asia and East Asian Economic Regionalism. In *China's Reforms and International Political Economy* (pp. 99-116). Routledge.
- Thakur, K. N. (2010). *Impact of special economic zone (SEZ) on birds in Uran, Maharashtra* (Doctoral dissertation, Mumbai University).
- United Nations Conference on Trade and Development. (2019). *World investment report 2019: Special economic zones*. UN. <https://www.imf.org/external/pubs/ft/bop/2019/pdf/19-25.pdf>
- Yang, Z. (2024). Research on the Legislative Power of Special Economic Zones. *Interdisciplinary Humanities and Communication Studies*, 1(6).
- Yeung, Y. M., Lee, J., & Kee, G. (2009). China's special economic zones at 30. *Eurasian geography and economics*, 50(2), 222-240.
- Yeung, Yue-man; Lee, Joanna; and Kee, Gordon (2009). China's Special Economic Zones at 30 *Eurasian geography and economics*. (50) 2: 222-240.